

8. ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ ΙΩΛΚΟΥ

Διὰ τρίτην κατὰ σειράν περίοδον αἱ ἀπὸ τοῦ 1956 ἀρξάμεναι ἀνασκαφικαὶ ἔρευναι ἐν Ἰωλκῷ (πρβ. ΠΑΕ 1956, 119 ἐξ., 1957, 56 ἐξ., *Archaeology* II, 1958, 13 ἐξ. καὶ ΠΑΕ 1960, ἐν τῷ οἰκείῳ τόπῳ), συνεχίσθησαν καὶ κατὰ τὸ ἔτος 1961, περιορισθεῖσαι καὶ πάλιν εἰς τὴν στρωματογραφίαν, ἐπειδὴ δὲν ἐπετεύχθη εἰσέτι ἡ κατεδάφισις τῶν ὑπερκειμένων τοῦ μυκηναϊκοῦ ἀνακτόρου τμημάτων τοῦ τουρκικοῦ τείχους καὶ κατὰ συνέπειαν δὲν ἦτο δυνατὴ ἡ ἀποκάλυψις αὐτοῦ. Εἰς τὸν τομέα τοῦ Ἀνακτόρου ὁ ἐρευνηθεὶς χώρος ἦτο ἐλάχιστος, ἡ σκαφή δὲ κυρίως ἀπέβλεψεν εἰς τὴν διακρίβωσιν λεπτομερειακῶν τινων στοιχείων περὶ τοῦ ὑπερκειμένου τοῦ «στρώματος καταστροφῆς» Πρωτογεωμετρικοῦ οἰκισμοῦ. Πολὺ εὐρυτέρᾳ ὑπῆρξεν, ἀντιθέτως, ἡ ἔρευνα εἰς τὸν τομέα τῆς στρωματογραφικῆς τομῆς, ὅστις κεῖται εἰς μικρὰν ἀπὸ τοῦ ἀνακτόρου ἀπόστασιν, νοτιώτερον, εἰς τὴν δυτικὴν ἐπίσης κλιτὺν τοῦ λόφου τοῦ Κάστρου τοῦ Βόλου (σήμερον «Παλιά»), ἔναντι τῆς θέσεως «Κιούπι»¹.

Αἱ δυσχέρειαι ὑπῆρξαν καὶ ἐφέτος μεγάλαι, ἀφ' ἑνὸς λόγῳ τῆς ἀπασχολήσεως τῶν συνεργείων μὲ τὴν ἐκκαθάρισιν καὶ ἀποκομιδὴν τῶν ἐρειπίων κατεδαφισθέντων οἰκημάτων, ἀφ' ἑτέρου δὲ διότι ὁ πρὸς σκαφὴν χώρος περιωρίζετο ἐκ τῶν παραπηγμάτων, τὰ ὅποια εἶναι κατεσπαρμένα εἰς τὰ κράσπεδα τοῦ λόφου.

Εἰς τὸν τομέα τοῦ Ἀνακτόρου ἀνεσκάφη χώρος 10 τετραγωνικῶν μέτρων, ἐφαπτόμενος σχεδὸν τοῦ θεμελίου τοῦ Τουρκικοῦ τείχους²,

¹ Κατὰ τὰς ἀνασκαφικὰς ἐργασίας τὴν κυρίαν εὐθύνην τῆς ἐποπτείας τῆς σκαφῆς εἶχεν ἡ ἀρχαιολόγος κ. Μαρία Δ. Θεοχάρη, εἰς τὴν ὁποίαν ὀφείλεται καὶ ἡ τελικὴ κατὰτάξις καὶ ἐπιστημονικὴ ταξινόμησις τῶν εὐρημάτων.

² Ὁ τεχνίτης κ. Μιλτ. Σιώτης εἶχε τὴν ἐπιστάσιαν τῶν ἀνασκαφῶν καὶ αἱ δ. Μαρία Κακάνη καὶ Αἰκατέρ. Παπαζαφεῖρη τὴν εὐθύνην τῆς καταγραφῆς τῶν εὐρημάτων κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν καὶ εἰς τὰ εὐρετήρια τοῦ Μουσείου Βόλου, ἀντιστοιχοῦν.

Εἰς τὴν ἀμέσως πρὸ τῶν ἀνασκαφῶν ἔκτασιν «Κιούπι», παραχωρηθεῖσαν, παρὰ τὴν ἀντίδρασιν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, εἰς ἀθλητικὸν σωματεῖον τοῦ Βόλου, ὑπὸ τοῦ Ταμεῖου Ἑθνικῆς Ἀμύνης, ἡπειλήθη ἡ δημιουργία ποδοσφαιρικοῦ γηπέδου ἐντὸς τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου, ἀποσοβηθεῖσα τὴν τελευταίαν στιγμὴν. Προσετέθη οὕτω ἄλλῃ μίᾳ πρόσθετος δυσχέρεια καὶ συνεχῆς ἀπειλὴ διὰ τὸ ἔργον τῶν ἀνασκαφῶν.

³ Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ θεμελίου τοῦ τείχους, τὸ ὅποιον ὑπέρκειται τοῦ ἀνακτόρου, ἀπεδείχθη ὅτι πρόκειται περὶ μεταγενεστέρας ἐπισκευῆς, μερικὰ δὲ τμήματα αὐτοῦ εἶναι ἐντελῶς σύγχρονα. Φαίνεται ἄρα κάπως ὑπερβολικὴ ἡ βεβαιότης, μὲ τὴν ὁποίαν ὁ Ν. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ (*ΕΕΒΣ* 8, 1931, 110 ἐξ., *ἰδίᾳ* σ. 113) ἀποφαίνεται, ὅτι «τὸ μέχρι τῶν ἡμερῶν ἡμῶν διασωθὲν φρούριον εἶναι αὐτὸ τὸ Βυζαντινόν». Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι ὑφίστανται εἰς τινὰ σημεία λείψανα τοῦ βυζαντινοῦ τείχους, ἀλλὰ ὑπὸ τὴν διασωθεῖσαν μέχρι τῶν ἡμερῶν μας μορφήν του τὸ φρούριον τοῦ Βόλου εἶναι τουρκικόν, κατὰ μέγα μέρος.

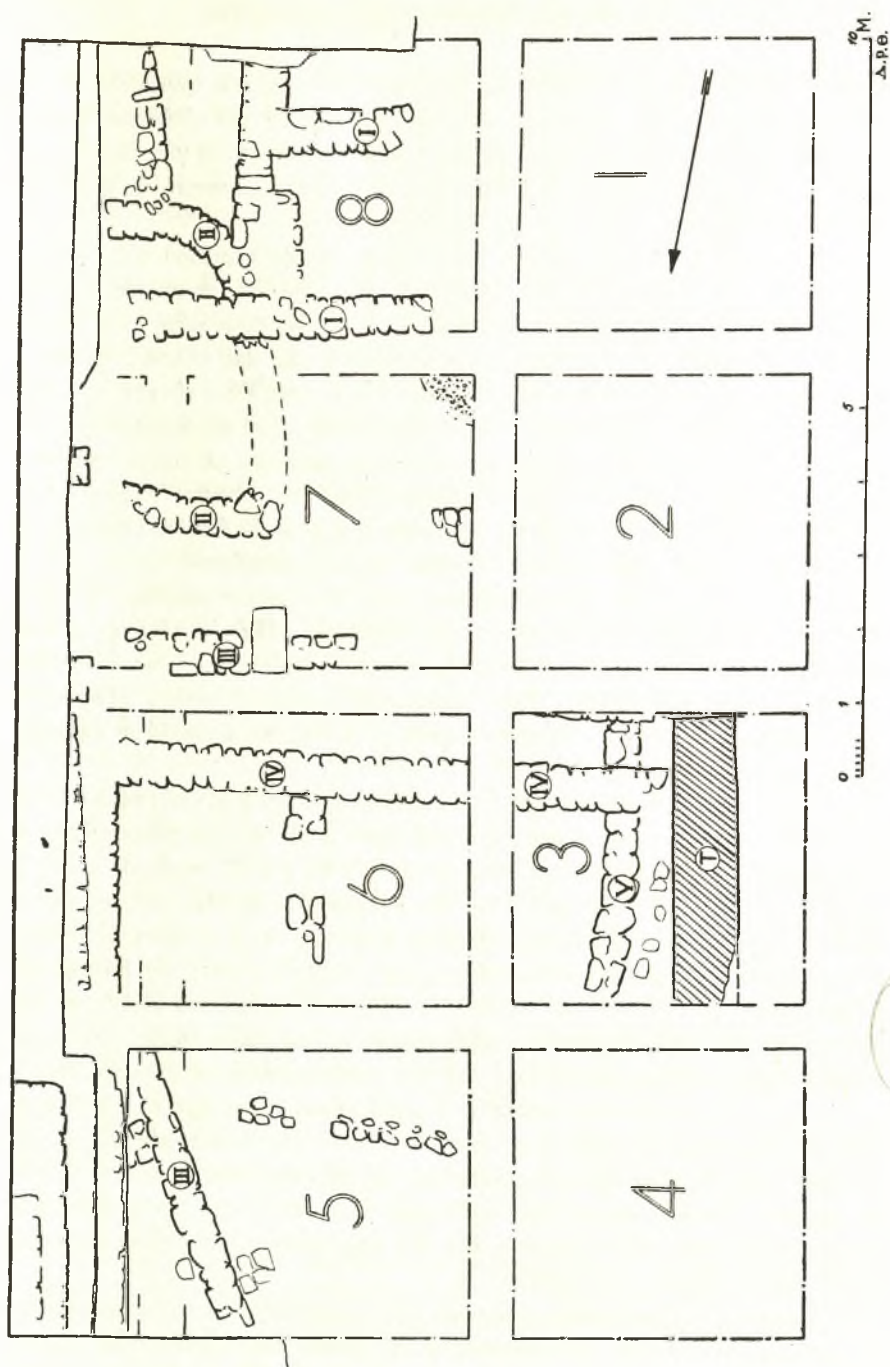
ῥευνήθη δὲ ἡ ὑπερκειμένη τῶν τοίχων τοῦ τελευταίου μυκηναϊκοῦ ἀνακτόρου ἐπίχωσης τῆς Πρωτογεωμετρικῆς περιόδου, πάχους 1.20 μ. κατὰ τὸ σημεῖον αὐτό. Τὸ μόνον ἄξιον λόγου ἀρχιτεκτονικὸν λείψανον ἦσαν δύο τμήματα τοίχων ἀντιθέτου φορᾶς, ἥτοι ἀπὸ Ν. πρὸς Β. καὶ ἀπὸ Δ. πρὸς Α. βαϊνόντων, ὡς καὶ ἐπ'ἀλλήλα δάπεδα ἐκ πηλοῦ, σχετιζόμενα πρὸς τοὺς τοίχους ἢ ἄσχετα πρὸς αὐτούς. Ὀλίγον νοτιώτερον τοῦ σημείου αὐτοῦ καὶ ἐντὸς τῆς μεγαλυτέρας αἰθούσης τοῦ ἀποκαλυφθέντος τμήματος τοῦ τελευταίου ἀνακτόρου (Α) διεπιστώθη, ὅτι ὄρυγμα πρωτογεωμετρικόν, στενούμενον πρὸς τὰ κάτω, εἶχε διατρήσει τὸ ἐκ λευκοῦ ἀσβεστοκονιάματος δάπεδον τῆς αἰθούσης.

Περαιτέρω σκαφή εἰς τὸν τομέα αὐτὸν ἦτο ἀδύνατος ἄνευ κατεδαφίσεως τοῦ τείχους καὶ τῶν οἰκημάτων καὶ τὸ ἔργον δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἐπιχειρηθῇ μὲ τὰ οἰκονομικὰ μέσα, τὰ ὅποια διεθέτομεν.

Εἰς τὸν τομέα τῆς στρωματογραφικῆς τομῆς (πρβ. κάτοψιν εἰκ. 1) διηρύνθη μεγάλως ἡ πέρυσιν ἀρξαμένη τομὴ τῶν ἐπιχώσεων καὶ ὁ χῶρος (17.50×11 μ.) διηρέθη εἰς κανονικὰ τετράγωνα, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἡ σκαφή προὐχώρησε κατὰ στρώσεις ἐκ τῶν ἄνω πρὸς τὰ κάτω, μέχρι βάθους 6.25 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τῆς ἀνατολικῆς παρειᾶς τῆς τομῆς. Διεκρίθησαν ἐν ὅλῳ τριάκοντα ἐπ'ἀλλήλοι στρώσεις ἐξ αὐτῶν δὲ μόνον αἱ τρεῖς ἀνώτεραι περιεῖχον λείψανα μεταγενέστερα τῆς πρωτογεωμετρικῆς περιόδου (πίν. 17α). Τὰ λοιπὰ πέντε περίπου μέτρα ἀνήκουν εἰς τὴν Πρωτογεωμετρικὴν καὶ τὴν Ὑστεροελλαδικὴν ΙΙΙ περίδου. Αἱ ἐπιχώσεις εἶναι ὀριζοντίως ἐστρωμέναι, καίτοι εὐρίσκονται εἰς τὴν παρυφὴν τοῦ λόφου· τοῦτο ἐξηγεῖται ἐκ τῶν ἐπανειλημμένων ἀπολήψεων χώματος ἐκ τῆς περιμέτρου τοῦ γηλόφου τῆς Ἰωλκοῦ, ἰδίως κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ αἰῶνός μας¹.

Κατὰ τὴν λεπτομερειακὴν σπουδὴν τῆς στρωματογραφίας, ἡ ὁποία, λόγῳ τῆς σπουδαιότητος ἀμφοτέρων τῶν περιόδων, Πρωτογεωμετρικῆς καὶ ΥΕ ΙΙΙ, ἐγένετο μὲ ρυθμὸν βραδύν, δὲν διεπιστώθη στρώμα καταστροφῆς, χωρίζον τὰς δύο αὐτὰς πολιτιστικὰς περιόδους, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὰς γενομένας ἐν τῷ ἀνακτόρῳ παρατηρήσεις. Ἐκεῖ ἡ πυρπόλησις τοῦ μεγάλου κτηρίου ἦτο ὀλοκληρωτικὴ καὶ τὰ ἔχνη τῆς τεραστίας πυρκαϊᾶς καταφανῆ, ἐνῶ εἰς τὸν συνοικισμὸν δὲν φαίνεται (τοῦλάχιστον εἰς τὸ τμήμα ποὺ ἀνεσκάφη) οὐδεμία

¹ Εἶναι βεβαιωμένον, ὅτι μεγάλαι ἀπολήψεις χωμάτων διὰ τὴν ἐπίχωσην τοῦ λιμένος τοῦ Βόλου ἔλαβον χώραν εἰς τὴν δυτικὴν ἰδίᾳ κλιτύν τοῦ λόφου, ἄλλαι κατὰ τὸ ἀνατολικὸν μέρος, χάριν τοῦ σιδηροδρομικοῦ σταθμοῦ καὶ εἰς τὸ βόρειον ἄκρον διὰ τὴν ἀνέγερσιν μεγάλου ἐργοστασίου. Οὕτω περιορίσθη κατὰ πολὺ ἡ ἀρχικὴ ἔκτασις τοῦ λόφου, ἡ ὁποία θὰ ἦτο ἀρχικῶς πολὺ μεγαλυτέρα, ἂν κρίνωμεν ἐκ τῆς διαπιστώσεως, ὅτι τὰ στρώματα τῶν ἐπιχώσεων εἰς τὸ ἄκρον εἶναι ὀριζόντια. Περισσότερον ὅλων ὁδυνῇ ὑπὲρ ἢ ἡ χωματοληψία τῆς βορειοδυτικῆς πλευρᾶς, ἐκ τῆς ὁποίας κατεστράφη μέρος τοῦ μυκηναϊκοῦ ἀνακτόρου.

Είχ. 1. Κάτοψη της άνασκαφής εἰς τὸν τομέα τῆς στρωματογραφίας.

ἀπότομος ἀλλαγὴ μεταξὺ τοῦ τέλους τῆς μυκηναϊκῆς καὶ τῶν ἀρχῶν τῆς πρωτογεωμετρικῆς περιόδου. Κατὰ τὴν περυσινὴν σκαφὴν εἰς τὸν αὐτὸν τομέα εἶχεν ἐκληφθῇ ὡς « στῶμα καύσεως » λεπτὴ στρώσις ἀνθρακούχου γῆς, ἐκτεινομένη ἐπὶ πολὺ ἐντὸς τῆς τάφρου, ἀλλ' ἀνήκουσα εἰς ἐστίας οἰκημάτων, ὡς ἀπέδειξεν ἡ ἐφετινὴ ἔρευνα.

Τὰ οἰκοδομικὰ λείψανα τῆς Πρωτογεωμετρικῆς περιόδου εἶναι μᾶλλον πενιχρά, ἐπεὶδὴ ἡ σκαφὴ δὲν ἐξετάθη πέραν τῶν ὁρίων τῆς τομῆς καὶ ὁ χῶρος περιορίσθη λόγῳ τῆς κλίσεως τοῦ ἐδάφους εἰς τὰ ἀνώτερα μέρη τῶν ἐπιχώσεων. Διεπιστώθη πάντως, ὅτι ἔχομεν τρεῖς ἀσφαλῶς καὶ πιθανῶς τετάρτην ἐπαλλήλους ἀρχιτεκτονικὰς φάσεις τῆς περιόδου ταύτης. Τὰ οἰκήματα φαίνονται πάντα εὐθυγράμμου κατόψεως, εἶναι δὲ λιθόκτιστα κατὰ τὸ θεμέλιον καὶ τὴν κρηπίδα, ἐνῶ ἡ ἀνωδομία ἀποτελεῖτο ἐξ ὠμῶν πλίνθων. Οἱ τοῖχοι σῶζονται πολλαχοῦ μέχρις ὕψους ἐνὸς περίπου μέτρου, ἔχουν τὸ σύνθηες πάχος 0.55 - 0.65 μ. καὶ δὲν διαφέρουν κατὰ τὴν δομὴν τῶν μυκηναϊκῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν προμυκηναϊκῶν. Ἐκτὸς μεμονωμένων τοίχων, τὰ σημαντικώτερα λείψανα εἶναι τμήματα δύο οἰκημάτων ἐκ τῆς τελευταίας καὶ τῆς πρώτης φάσεως τῆς περιόδου, μικρὸν μέρος τῶν ὁποίων κεῖται ἐντὸς τῆς τομῆς. Ἡ ἐπέκτασις τῆς σκαφῆς δὲν εἶναι πρὸς τὸ παρὸν δυνατὴ ἄνευ προηγουμένης ἀπαλλοτριώσεως οἰκοπέδων καὶ οἰκημάτων. Δὲν ὑπάρχει ὅμως ἀμφιβολία, ὅτι σπουδαιότατα λείψανα τῆς τόσον ὀλίγον γνωστῆς ἐν Ἑλλάδι περιόδου ταύτης θὰ ἀποκαλύψῃ εὐρυτέρα ἔρευνα ἐν Ἰωλκῷ (πίν. 17β).

Τῆς Ὑστεροελλαδικῆς III περιόδου ἀνεκαλύφθησαν ἐντὸς τῆς τομῆς πέντε ἐπάλληλοι ἀρχιτεκτονικαὶ φάσεις ἢ οἰκοδομικαὶ περίοδοι, ἀπὸ βάθους 4.00 μ. μέχρις 6.25 μ., καλύπτουσαι τὸ σύνολον τῆς ΥΕ III (Α-Γ : πρώιμος φάσις). Κατὰ τὴν δομὴν τὰ οἰκήματα αὐτὰ δὲν διαφέρουν τῶν Πρωτογεωμετρικῶν αἰσθητῶς (λιθόκτιστος κρηπίς, πλινθίνη ἀνωδομία κλπ.), εἶναι δὲ ἐπίσης εὐθυγράμμου κατόψεως (τοῖχος ἀψιδωτὸς ἀνήκει πιθανῶς εἰς βοηθητικὸν χῶρον) (πίν. 18α-β καὶ 19α). Ἐξαιρέσει ἐνὸς «μεγαροειδοῦς» οἰκήματος τῶν ἀρχῶν τῆς ΥΕ IIIB, τοῦ ὁποίου σημαντικὸν τμήμα ἀνεκαλύφθη, τὰ λοιπὰ λείψανα εἶναι τοῖχοι μεμονωμένοι καὶ δὲν παρέχουν ἐπαρκῆ διὰ τὴν γνώσιν τῆς μορφῆς τῶν οἰκημάτων στοιχεῖα. Περισσότερας λεπτομερείας γνωρίζομεν περὶ τῶν δαπέδων, ἅτινα συνήθως ἀποτελοῦνται ἐκ γῆς πεπατημένης ἢ πηλοῦ, εἷς τινὰ μέρη δὲ εἶναι χαλκίστρωτα καὶ εἰς χώρους ὑπαίθρους διὰ πλακῶν ἐστρωμένα. Ἐστὶαι μόνιμοι δὲν εὐρέθησαν, ἀλλὰ πάντως ἡ θέσις τῆς πυρᾶς ἐντὸς τῶν δωματίων ἦτο ὠρισμένη. Εἰς δύο περιπτώσεις διεπιστώθη ἡ ὑπαρξίς δοκῶν πρὸς στήριξιν τῆς στέγης.

Γενικῶς, τὰ μυκηναϊκὰ οἰκήματα τῆς Ἰωλκοῦ δὲν παρουσιάζουν τίποτε τὸ ἰδιάζον, φαίνονται δὲ μᾶλλον πενιχρά καὶ κοινά. Ἄν κρίνωμεν ἐκ πολλῶν ἐνδείξεων (λείψανα κεραμικοῦ κλιβάνου, σκωρία καὶ ἄμορφα τεμάχια χαλκοῦ,

χαλκουργική χοάνη), οἱ κάτοικοι αὐτῶν ἡσχολοῦντο καὶ μετὴν κεραμεικὴν, τὴν χαλκουργίαν καὶ ἄλλας τέχνας.

Τάφοι ἀνεσκάφησαν ἐφέτος ἐντὸς τῆς τομῆς εἴκοσι ὀκτώ, ἄλλοι δὲ τρεῖς ἔξω αὐτῆς. Ἐκ τοῦ συνόλου τῶν 31 τάφων μόνον τέσσαρες (ὑπὸ στοιχεῖα XLVII-L) ἦσαν μεταγενέστεροι, κεραμοσκεπεῖς, ἔσχατοι ρωμαϊκοὶ ἢ παλαιο-χριστιανικοί, ἐνῶ οἱ λοιποὶ εἴκοσι ἑπτὰ (Τάφοι XIX-XLVI) πρωτογεωμετρικοί, πάντες δὲ παιδικοί. Ὁ ἀριθμὸς τῶν παιδικῶν αὐτῶν τάφων εἶναι ὁπωσδήποτε μέγας, ἂν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν τὸ περιορισμένον τοῦ χώρου, ἡ δὲ παρουσία αὐτῶν μεταξὺ τῶν οἰκημάτων μαρτυρεῖ περὶ τῆς ὑπάρξεως σταθεροῦ ἐθνικοῦ ταφῆς τῶν παίδων εἰς τὸν συνοικισμόν¹. Ἀντιθέτως, εἰς τὸ στρώμα τῆς ΥΕ III περιόδου δὲν ἀνεκαλύφθησαν τάφοι, τοῦτο δὲ ἀσφαλῶς δὲν εἶναι τυχαῖον.

Οἱ παιδικοὶ πρωτογεωμετρικοὶ τάφοι εἶναι κιβωτιόσχημοι (πίν. 19β καὶ 20α), κατὰ κανόνα μικρῶν διαστάσεων (τὸ μῆκος αὐτῶν ποικίλλει ἀπὸ 0.55 μ. μέχρι 0.94 μ. καὶ τὸ πλάτος ἀπὸ 0.18 μ. μέχρι 0.47 μ.), σχηματίζονται διὰ λεπτῶν, καθέτως ἐμπεπτηγμένων εἰς τὸ ἔδαφος πλακῶν σχιστολίθου καὶ καλύπτονται δι' ὁμοίων πλακῶν· συχνὰ καὶ τὸ δάπεδον αὐτῶν εἶναι ἐστρωμένον διὰ πλακιδίων. Κατ' ἐξάίρεσιν εἰς τάφος ἀπετελεῖτο ἐξ ἀπλοῦ ὀρύγματος καὶ ἕτερος ἦτο ἀβαθὴς λάκκος, καλυπτόμενος ὑπὸ λίθων. Ἀλλ' εἰς τὰς περιπτώσεις αὐτάς ὀρθότερον εἶναι νὰ ὁμιλῶμεν περὶ ταφῆς ἢ περὶ τάφου. Τὰ κτερίσματα ἦσαν γενικῶς ὀλίγα καὶ μᾶλλον πενιχρά, περιελάμβανον δὲ 24 πλήρη ἀγγεῖα, πάντα μικρά, πόρπας ὀλίγας καὶ ἔτι σπανιώτερον σφονδύλια, ψηφίδας ὅρων, ψέλια καὶ δακτυλίου. Συνηθέστερον σχῆμα τῶν ἀγγείων εἶναι τὸ κύπελλον, ἔπειτα δὲ ὁ σκύφος καὶ ἡ πρόχους· σπανιώτερον εὐρίσκονται οἰνοχοαί, ἀμφορίσκοι καὶ «θήλαστρα». Ὅπως ἦτο φυσικόν, τὰ σκελετικά λείψανα δὲν διετηροῦντο καλῶς· ὁ πληρέστερον διατηρούμενος σκελετὸς νηπίου τοῦ τάφου XLII ἐξήχθη ὡς εὐρέθη μετὰ τοῦ δαπέδου τοῦ τάφου καὶ μετεφέρθη εἰς τὸ Μουσεῖον τοῦ Βόλου. Ἐντὸς αὐτοῦ εὐρέθησαν κύπελλον μόνωτον καὶ ψηφὶς ὅρου ἐξ ὑαλομάζης. Τῶν ἄλλων τάφων δὲν εἶναι σκόπιμον νὰ ἐπιχειρηθῇ ἐδῶ λεπτομερὴς περιγραφὴ, μνημονεύομεν ὅμως ἀπλῶς τὰ κυριώτερα στοιχεῖα μερικῶν ἐξ αὐτῶν :

Τάφος XXV. Κιβωτιόσχημος, μῆκος 0.56, πλάτος 0.20 μ. ἐσωτερικῶς (πίν. 20β). Ἀπρητίζετο ἐκ τεσσάρων πλακῶν καὶ κατηρθύνετο ἀπὸ Ν. πρὸς Β.,

¹ Τὰ νεκροταφεῖα τῶν ἐνηλίκων κατὰ τὴν πρωτογεωμετρικὴν καὶ τὴν γεωμετρικὴν περίοδον ἐξετείνοντο εἰς τρεῖς τοὐλάχιστον θέσεις, πλησίον τοῦ λόφου καὶ μέχρι τῶν ΒΑ. ὁρίων τοῦ συγχρόνου συνοικισμοῦ τῆς Νέας Ἰωνίας. Ἀφ' ἑτέρου εἶναι πιθανόν, ὅτι οἱ μυκηναῖκοι τάφοι, τοὺς ὁποίους ἀορίστως μνημονεύουν παλαιότεροι ἐρευνηταὶ ἐν Ἰωλκῷ, ἦσαν μᾶλλον Μεσοελλαδικοί.

μέ τὸ κρανίον πρὸς τὸ νότιον μέρος. Παρὰ τὸ στῆθος ἡ θαυμασία μικρὰ πρόχους τοῦ πίν. 22α καὶ πλησίον τῶν ποδῶν τριφυλλόσχημος οἰνοχόη.

Τάφος XXVII. Κιβωτιόσχημος, 0.77×0.23 μ., διετῆρει ἀρκετὰ λείψανα τοῦ σκελετοῦ, ἡ κεφαλὴ τοῦ ὁποίου ἔκειτο εἰς τὸ βόρειον μέρος. Ἀγγεῖα τρία, ἥτοι κύπελλον (πίν. 21γ) παρὰ τὴν κεφαλὴν, προχοῖσκη εἰς τὴν αὐτὴν θέσιν καὶ κατὰ τοὺς πόδας θήλαστρον. Ἐντὸς τοῦ τάφου αὐτοῦ εὐρέθησαν ἐπίσης χαλκοῦν ψέλιον κατὰ τὸν πῆχυν τῆς ἀριστερᾶς χειρός, πόρπη χαλκῇ πλησίον τῆς κεφαλῆς καὶ ἔλασμα χαλκοῦν παρὰ τοὺς πόδας.

Τάφος XXXVIII. Κιβωτιόσχημος, 0.80×0.40 μ. ἐσωτερικῶς, ἀπὸ Β. πρὸς Ν. κατευθυνόμενος, περιεῖχε μόνον λείψανα τοῦ κρανίου εἰς τὸ Β. μέρος καὶ ἐλάχιστα ἄλλα ὀστᾶ. Ἐντὸς τοῦ τάφου εὐρέθησαν δύο τοξοειδεῖς χαλκαῖ πόρπαι, ψέλιον χαλκοῦν καὶ ἄλλο σιδηροῦν, ὥς καὶ μία αἰχμὴ ἐκ χαλκοῦ. Ἐκτὸς δὲ δύο κύπελλα καὶ μία μικρὰ πρόχους (πίν. 21δ).

Τάφος XLIII. Κιβωτιόσχημος ἐπίσης, 0.66×0.22 μ., περιεῖχε πλὴν ὀλίγων ὀστῶν βρέφους ἐν κύπελλον καὶ ἐν θήλαστρον. Χαλκῇ πόρπη φυλλόσχημος καὶ δύο ψῆφοι ὅρου ἐκ φαγεντιανῆς καὶ καρνεολίου, ἦσαν τὰ λοιπὰ τοῦ τάφου κτερίσματα.

Τὰ ἀγγεῖα τῶν παιδικῶν τάφων, ὡς παρατηρήσαμεν ἤδη, εἶναι πάντα μικρά (πίν. 22β), ἐξ αὐτοῦ δὲ εἰκάζομεν, ὅτι καὶ δύο κύπελλα (πίν. 21α-β) μικρά, εὐρεθέντα εἰς τὴν ἐπίχωσιν τοῦ συνοικισμού, ἐκ τάφων πιθανῶς προέρχονται.

Περὶ τῆς κεραμεικῆς τῆς Ὑστεροελλαδικῆς III περιόδου παρατηροῦμεν, ὅτι κατὰ μέγα μέρος (περίπου 85 ο) εἶναι ἐντοπίας προελεύσεως, ἐνῶ τὰ ὀλίγα σχετικῶς ἐπέσاختα (τρίωτοι ἀπιόσχημοι ἀμφορεῖς ἢ κρατηρίσκοι, ψευδόστομοι ἀμφορεῖς, ρυτὰ καὶ κύλικες) εἶναι κυρίως γραπτὰ. Τὰ σχήματα τῶν ἐντοπίων ἀγγείων εἶναι ποικίλα: πρόχοι, σκύφοι, κύπελλα μετὰ ἢ ἄνευ προχοῆς, λεκάναι, κύλικες μονόχρωμοι καὶ γραπταί, ἔπειτα δὲ χύτραι, πίθοι ἢ πιθοειδῆ ἀγγεῖα, πύραυρα, ἀρυτῆρες κ.ἄ.

Τὰ διακοσμητικὰ θέματα τῶν ἐντοπίων μυκηναϊκῶν (ἐννοοῦμεν πάντοτε ΥΕ III) ἀγγείων εἶναι λίαν ἐνδιαφέροντα, ἐπειδὴ, ἐνῶ κατὰ τὸ σχέδιον προδίδουν τοπικὴν προέλευσιν, δὲν ἀφίστανται γενικῶς τῶν « κλασσικῶν » μυκηναϊκῶν θεμάτων, μιμοῦνται δὲ ἀκόμη καὶ σπάνια θέματα καὶ ἐντελῶς ἀσυνήθη¹. Ἡ γενικευμένη κοσμητικὴ ὁμοιομορφία τῆς μυκηναϊκῆς, ἰδίᾳ τῆς εὐρύτερον διαδεδομένης ΥΕ III, κεραμεικῆς εἶναι βεβαίως γνωστὴ, ἀλλὰ πάντως προκαλεῖ ἐντύπωσιν ὁ πλοῦτος καὶ ἡ ποικιλία τῶν θεμάτων ἐνὸς ἀπομεμακρυσμένου τοπικοῦ

¹ Μνημονεύομεν μερικὰ ἐκ τῶν παρὰ FURUMARK θεμάτων, τὰ ὅποια μὲ ἐλαφροτάτας ἐνίστε παραλλαγὰς ἀνεγνωρίσθησαν καὶ ἐν Ἰωλκῷ: Μ. 18 (F. 42 καὶ 45), Μ. 19 (F. 47), Μ. 20, Μ. 23 (F. 51), Μ. 24, 1, 2, 3, 4, Μ. 25, Μ. 29, 16, 17, 18, Μ. 44, 2, Μ. 46, Μ. 48, 5, Μ. 50, 8 - 9, Μ. 70, Μ. 72, 7, Μ. 75, Μ. 77 κ. ἄ.

ἐργαστηρίου, ὡς τὸ τῆς Ἰωλκοῦ. Σημειοῦμεν ἐπίσης ὅτι καὶ ἐφέτος εὐρέθησαν τεμάχια τοῦ μεγάλου κρατῆρος (;) μετὰ παραστάσεων ἀνθρωπίνων μορφῶν (πρβ. Ἔργον 1960, εἰκ. 73α), χρονολογούμενου ἐκ τοῦ στρώματος τῆς εὐρέσεως εἰς τὸ 1200 π.Χ. Τὸ ἀγγεῖον αὐτὸ εἶναι ἀσφαλῶς ἐντόπιον, ὁμιλεῖ δὲ εὐγλωττως περὶ τῶν δυνατοτήτων τοῦ τοπικοῦ ἐργαστηρίου.

Ὀλίγα εἶναι τὰ κεραμεικὰ λείψανα τῆς ΥἚ IIIA φάσεως, ἐπειδὴ δὲν ἀνεσκάφη ἐν ἐκτάσει ἐπιχώσις τῆς ἐποχῆς αὐτῆς. Ἀντιθέτως ἄφθονα εἶναι κατ' ἐξοχὴν τὰ ἀγγεῖα καὶ τὰ ὄστρακα τῆς ΥἚ IIIB (περιόδου λίαν μακρᾶς, ὡς ἀποδεικνύει τὸ πᾶχος τῶν ἐπιχώσεων) καὶ κατὰ δεύτερον λόγον τῆς πρωίμου φάσεως τῆς ΥἚ IIIG 1. Τῆς ὀψίμου φάσεως τῆς περιόδου αὐτῆς ἐλάχιστα ὄστρακα εὐρέθησαν.

Τεχνικῶς παρατηροῦμεν ἤδη ἀπὸ τῆς ΥἚ IIIB τάσεις πρὸς τὸν γεωμετρισμόν, ἥτοι ψυχρότητα καὶ σχηματοποίησιν τῶν κοσμημάτων, γωνιώδη περιγράμματα τῶν ἀγγείων, γυμνὴν καὶ ἀνεπίχριστον ἐπιφάνειαν τοῦ βάθους. Οὕτω περὶ τὸ τέλος τῆς μυκηναϊκῆς περιόδου τὰ μονόχρωμα ὄστρακα δὲν εἶναι δυνατόν νὰ διακριθῶν ἀπὸ τῶν πρωτογεωμετρικῶν, ἐνῶ ἀφ' ἑτέρου τὰ πρωιμώτερα πρωτογεωμετρικὰ θὰ ἦτο δυνατόν νὰ χαρακτηρισθοῦν ὡς « ὑπομυκηναϊκά »

Ἀπὸ τὰ συμπληρωθέντα ἀγγεῖα τῆς ΥἚ III περιόδου (πρβ. καὶ πίν. 23α) μνημονεύομεν τὰ χαρακτηριστικώτερα, ἥτοι κρατῆρα μετὰ προχοῆς, τοῦ τέλους τῆς ΥἚ IIIB (FUR. σχῆμα 281), ὕψους 0.26 μ., κοσμούμενον διὰ καστανοφαίου χρώματος (πίν. 23β), ἀμφορέα τῆς ΥἚ IIIA (FUR. σχ. 74), κύλικας μονοχρώμους, τοῦ χαμηλοῦ, γωνιώδους τύπου (εἰκ. 2) καὶ τοῦ ὑψηλοῦ (ΥἚ IIIB), ἀμφορίσκον γραπτόν, ἐντόπιον (ΥἚ IIIA 2 ὄψ. FUR. σχ. 191), ὕδριαν τῆς ΥἚ IIIG 1, κοσμουμένην διὰ τοῦ θέματος FUR. 72,7 (πίν. 23γ), ἐκ τῶν χονδροειδῶν δὲ οἰκιακῆς χρήσεως ἀγγείων τριποδικὴν δίωτον χύτραν, πρόχουν χειροποίητον καὶ ἀμφορέα μετ' ἐπιπέδου πυθμένος (εἰκ. 3) κ.ἄ. Ἐν συνόλῳ τὰ πλήρη ἢ ἀσφαλῶς συμπληρούμενα ἀγγεῖα εἶναι εἴκοσι.

Τὴν κεραμεικὴν τῆς Πρωτογεωμετρικῆς περιόδου γνωρίζομεν πρὸς τὸ παρὸν πληρέστερον ἐκ τῶν τάφων, διότι ἐκ τοῦ συνοικισμού ἔχομεν μὲν ἀπειρίαν ὀστράκων, ἀλλ' ἐξ αὐτῶν μόνον τρία ἀγγεῖα συνεπληρώθησαν. Τοῦτο δὲν μειώνει τὴν ἀξίαν τοῦ ἀποσπασματικοῦ ἀλλὰ πλουσίου ὕλικου τοῦ συνοικισμού, τὸ ὅποιον ἀκόμη δὲν ἐμελετήθη πλήρως. Τὰ συχνότερα σχήματα εἰς τὰ ἀγγεῖα τοῦ συνοικισμού εἶναι ὁ ἀμφορεύς, ἡ πρόχους καὶ ὁ σκύφος, ἐνῶ σπάνια φαίνονται αἱ οἰνοχοαὶ καὶ τὰ κύπελλα.

Ἐπέεισακτα καὶ δὴ ἀττικὰ ἀγγεῖα δὲν κατωρθώθη νὰ διακριθῶν μεταξὺ τοῦ πλήθους τῶν ὀστράκων, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα δὲ ἐλλείπουν παντελῶς. Ἀφ' ἑτέρου παρετηρήθη ἐπίμονος προτίμησις τοῦ ἐρυθρωποῦ χρώματος εἰς τὴν βαφὴν καὶ τὴν κόσμησιν τῶν ἀγγείων τῆς Ἰωλκοῦ — χαρακτηριστικὸν

τὸ ὅποῖον σαφῶς ἀντιδιαστέλλει τὴν κεραμεικὴν αὐτὴν ἀπὸ τὴν σύγχρονον ἄλλων περιοχῶν. Ἐὰν αἱ παρατηρήσεις, τὰς ὁποίας διατυπώνομεν ἐδῶ, ἀποδειχθοῦν ὀρθαί κατὰ τὴν ἐπέκτασιν τῶν ἀνασκαφῶν, ἡ Ἰωλκὸς πρέπει νὰ θεωρηθῇ αὐτόνομον κέντρον τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ πολιτισμοῦ καὶ μάλιστα πρῶτον.

Διάφορα εὐρήματα. Τὰ σπουδαιότερα ἐξ αὐτῶν εἶναι τὰ μετὰλλινα, μετὰξὺ αὐτῶν δὲ πάλιν μοναδικὸν εἶναι μολύβδινον ἄγγεῖον, διαμέτρου 0.44 μ., εὐρεθὲν ἰσχυρῶς συμπεπιεσμένον εἰς στρῶμα τῆς ΥΕ ΠΙΒ. Δυστυχῶς ἡ κατάστασις τοῦ μολύβδου δὲν ἐπέτρεψε τὴν ἀνέλιξιν τοῦ ἄγγείου, τοῦ ὁποίου τὸ ἀκριβὲς σχῆμα παραμένει ἄγνωστον. Σημειοῦμεν ἐπίσης χαλκοῦν μαχαίριδιον μετὰ τριῶν ῥῥῶν κατὰ τὴν λαβὴν (ΥΕ ΠΙΒ) καὶ μικρὰν λεπίδα ἐτέρου (ΥΕ ΠΙΓ Πρώιμ.). Ἀπὸ τὸ τελευταῖον μυκηναϊκὸν στρῶμα προέρ-

Εἰκ. 2. Μυκηναϊκὴ μονόχρωμος κύλιξ.

Εἰκ. 3. Οἰκιακῆς χρήσεως ἄγγεῖα ἐκ τοῦ μυκηναϊκοῦ συνοικισμοῦ
α. ὕψος 0.147 μ. β. ὕψος 0.174 μ.

χονται καὶ ραβδία ἀμόρφου χαλκοῦ, ὡς καὶ σκωρίαι χαλκοῦ, τὰ λείψανα δὲ ταῦτα ἐν συνδυασμῷ μὲ τὴν εὐρεσιν τμήματος χαλκουργικῆς χοάνης καὶ λιθίνης μήτρας δι' ἔγχυσιν κοσμημάτων, μαρτυροῦν περὶ ἐντοπίου κατεργασίας τῶν μετάλλων κατὰ τὴν περίοδον αὐτήν.

Ἀπὸ τὰ μετάλλινα εὐρήματα τῆς Πρωτογεωμετρικῆς περιόδου τὰ μᾶλλον ἀξιοσημείωτα εἶναι τέσσαρες χαλκαῖ πόρπαι (ὧν αἱ τρεῖς τοῦ λεγομένου τοξοειδοῦς τύπου ἐκ τῶν τάφων XXXI, XXXVIII καὶ XLVI), ὁμοίου τύπου σιδηρᾶ πόρπη, λίαν ὠξειδωμένη (τάφου XLI) καὶ φέρουσα ἔχνη ὑφάσματος, σιδηροῦν ψέλιον κ.ἄ.

Ἀπὸ τὰ λίθινα εὐρήματα, τὰ πλεῖστα εἶναι μυκηναϊκά, κυρίως σφονδύλια ἐκ στεατίτου, κωνικά ἢ ἀμφικωνικά, ἔπειτα δὲ τριπτῆρες, ἐλάχισται λεπίδες πυρίτου καὶ ὀψιανοῦ κλπ. Ψῆφοι ὄρων ἐκ λίθων ἡμιπολυτίμων, ἐξ ὕαλομάζης ἢ φαγεντιανῆς, εὐρέθησαν καὶ εἰς τὸ μυκηναϊκὸν στρώμα καὶ ἐντὸς τάφων. Ἀναφέρομεν τέλος ὀστεῖνας περόνας ἐκ τοῦ μυκηναϊκοῦ στρώματος.

Εἰδώλια. Τὰ πῆλινα μυκηναϊκὰ εἰδώλια ἀποτελοῦν ἄλλο χαρακτηριστικὸν εὐρημα, κυρίως ἐπειδὴ προέρχονται ἐκ τοῦ συνοικισμού καὶ οὐχὶ ἐκ τάφων. Ἐξαίρεσις ἐνὸς καὶ τινων τεμαχίων εἰδωλίων ζῶων, πάντα εἶναι ἐντόπια καὶ ἀνάγονται κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς τὸν τύπον Φ. Ἐν μόνον τοῦ τύπου Ψ (ΓΕ ΠΙΓ1) ἀνευρέθη ἐφέτος. Ἐκ τῶν εἰδωλίων ζῶων ἔχομεν μόνον τεμάχια (βοῶν ἢ ταύρων) καὶ ἐν λίαν μικρόν, πιθανῶς κυνός, ἐνῶ πτηνῶν εὐρέθησαν ἐφέτος δύο, ἀμφοτέρω γραπτὰ.

Γενικαὶ παρατηρήσεις. Ἡ διατύπωσις συμπερασμάτων ἐκ μιᾶς περιωρισμένης εἰς ἑκτασιν σκαφῆς δὲν εἶναι δυνατή, φρονῶ ὅμως ὅτι δὲν εἶναι ἄσκοπος ἡ ἐκθεσις γενικῶν τινων παρατηρήσεων, βασιζομένων ἐπὶ τῶν στοιχείων, τὰ ὁποῖα πρὸς τὸ παρὸν κατέχομεν.

α) Τὸ σπουδαιότερον πόρισμα τῆς ἐφετινῆς σκαφῆς εἶναι ἡ διαπίστωσις τῆς ὑπάρξεως παχυτάτης (3 μ. περίπου) ἐπιχώσεως τῆς Ὑστεροελλαδικῆς ΙΙΙ περιόδου, ὑπεράνω δὲ αὐτῆς ἐπιχώσεως δύο περίπου μέτρων, ἀναγομένης εἰς τὴν Πρωτογεωμετρικὴν περίοδον. Καθ' ὅσον γνωρίζομεν ἐπὶ τοῦ παρόντος, ὅχι μόνον ἐν Θεσσαλίᾳ, ἀλλὰ καὶ ἐκτὸς αὐτῆς δὲν ἐσημειώθησαν τόσον παχέα, ὀριζοντίως ἐστρωμένα καὶ ἀδιατάρακτα, στρώματα τῶν δύο αὐτῶν καιρίων περιόδων τῆς ἑλληνικῆς πρωτοῖστορίας. Πρόκειται πιθανῶς περὶ τῆς εὐκρινεστέρας στρωματογραφικῆς εἰκόνης τῶν δύο περιόδων ἐν Ἑλλάδι, ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ὅτι συνυπάρχουν εἰς τὴν αὐτὴν θέσιν. Παρέχει δηλ. ἡ Ἰωλκὸς μοναδικὰς δυνατότητας λεπτομερειοικῆς σπουδῆς δύο περιόδων, τὰ χρονολογικὰ προβλήματα τῶν ὁποίων προσελκύουν ἰδιαιτέρως τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἐρευνητῶν.

β) Ἐσημειώσαμεν ἀνωτέρω, ὅτι ἐκ τῶν ἐφετινῶν ἀνασκαφῶν εἰς τὸν Ὑστεροελλαδικὸν καὶ τὸν πρωτογεωμετρικὸν συνοικισμόν τῆς Ἰωλκοῦ δὲν προέκυψαν ἐνδείξεις ἀποτόμου καταστροφῆς ἢ ριζικῆς ἀλλαγῆς μεταξὺ τῶν δύο αὐτῶν περιόδων. Μετὰ τὸ τέλος τῆς μυκηναϊκῆς περιόδου τὸ πολὺ δυνάμεθα νὰ εἰκάσωμεν κάποιον κλονισμόν, ἀκόμη δὲ καὶ χρονικὸν κενὸν μιᾶς γενεᾶς (καίτοι δὲν ὑπάρχουν ἀποδείξεις σχετικαί), ὅχι ὅμως ἀλλαγὴν τοῦ πολιτιστικοῦ φορέως. Τοῦλάχιστον εἰς τὴν κεραμεικὴν, οἱ ἴδιοι ἄνθρωποι, οἱ αὐτοὶ

τεχνῖται ζοῦν καὶ παράγουν εἰς τὸ μεταίχμιον τῶν δύο ἐποχῶν. Δὲν παρατηρήθη δηλαδὴ εἰς τὸν συνοικισμὸν κάτι ἀνάλογον πρὸς τὴν βεβαιωμένην πυρπόλησιν τοῦ μυκηναϊκοῦ ἀνακτόρου.

Εἶναι πιθανὸν ὅτι ἡ πυρπόλησις τοῦ ἀνακτόρου ὀφείλεται εἰς εἰσβολὴν (τῶν Θεσσαλῶν ;), ἡ ὁποία δὲν ἐξειλίχθη κατ' ἀνάγκην εἰς κατάληψιν ἢ ὑποταγὴν, πολλῶ μᾶλλον δὲ εἰς ἀλλαγὴν πληθυσμοῦ ἢ ἐκτοπισμὸν τῶν παλαιῶν κατοίκων. Τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς ἐκδοχῆς ὅτι ἡ Ἰωλκὸς συνέχισε τὴν μακρὰν ζωὴν της μετὰ τὸ τέλος τῆς μυκηναϊκῆς περιόδου μὲ τὸν αὐτὸν βασικῶς πληθυσμόν.

Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ἡ Ἰωλκὸς εἶναι ἐν ἀπὸ τὰ κέντρα, τὰ ὁποῖα ἐπέζησαν τοῦ μεγάλου κλονισμοῦ τοῦ τέλους τῆς Ὑστεροελλαδικῆς Περιόδου καὶ κατὰ συνέπειαν δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς μία ἐκ τῶν θέσεων, εἰς τὰς ὁποίας ἀνεπτύχθη ὁ νέος ρυθμὸς τῆς πρωίμου φάσεως τῆς Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου.

Μὲ θαυμαστὴν διορατικότητα ὁ ΤΣΟΥΝΤΑΣ (Αἱ προῖσι: ἀκροπόλεις Διμηνίου καὶ Σέσκλου, 400) εἶχε χαρακτηρίσει τὴν Ἰωλκὸν ὡς τὸν « σημαντικώτατον » Θεσσαλικὸν συνοικισμὸν τῆς Χαλκοκρατίας καὶ ὁ χαρακτηρισμὸς ἀπεδείχθη ἀπολύτως ὀρθός, τοῦλάχιστον διὰ τὴν μυκηναϊκὴν περίοδον, μετὰ τὴν ἐπισήμευσιν τοῦ Ἀνακτόρου καὶ τῆς παχυτάτης ἐπιχώσεως τῆς ΥἚ III. Δὲν ὑπάρχει ὅμως ἐπισήμως οὐδεμία ἀμφιβολία περὶ τοῦ προέχοντος ρόλου, τὸν ὁποῖον ἔπαιξε καὶ κατὰ τὴν Πρωτογεωμετρικὴν περίοδον τὸ μέγα αὐτὸ πολιτιστικὸν κέντρον, τὸ ὁποῖον εὐστόχως ἀπεκλήθη « Κνωσὸς τῆς Θεσσαλίας ».

Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς ἀποτελεῖ δυστύχημα διὰ τὴν ἔρευναν τὸ γεγονός, ὅτι ἀπὸ τοῦ 1956, λόγῳ τεχνικῶν ἀπλῶς δυσχερειῶν, αἱ ὁποῖαι εὐχερῶς θὰ ἠδύναντο νὰ ἀντιμετωπισθοῦν, ἂν ὑπῆρχε σοβαρὰ πρὸς τοῦτο πρόθεσις, αἱ ἀνασκαφαὶ δὲν ὑπερέβησαν ἀκόμη τὸ στάδιον τῶν δοκιμῶν.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ρ. ΘΕΟΧΑΡΗΣ

α. Όψις τμήματος της στρωματογραφίας.

β. Ἐπάλληλοι οἰκοδομικαὶ φάσεις τῆς πρωτογεωμετρικῆς (ἄνω) καὶ τῆς τρίτης μυκηναϊκῆς περιόδου (κάτω).

α. Ὑπόψη τοῦ ΒΑ. τμήματος τῆς ἀνασκαφῆς.

β. Οἰκήματα τῶν τελευταίων μυκηναϊκῶν φάσεων.

α. Άποψις τοῦ κεντρικοῦ τμήματος τῆς ἀνασκαφῆς.

β. Πρωτογεωμετρικὸς τάφος πλησίον τοίχου μυκηναϊκοῦ οἰκήματος.

α. Πρωτογεωμετρικός παιδικός τάφος XLVI.

β. Πρωτογεωμετρικός τάφος XXV.

Πρωτογεωμετρικά κύπελλα α. ύψ. 0.056 μ. β. ύψ. 0.045 μ. ἐκ τοῦ συνοικισμού Ἰωλκοῦ.

γ. Κύπελλον τάφου XXVII (ύψ. 0.072 μ.).

δ. Πρόχους τάφου XXXVIII (ύψ. 0.12 μ.).

α. Πρόχους τάφου XXV (ύψ. 0.12 μ.).

β. Πρωτογεωμετρικά ἀγγεία: 1 τάφου XXXI και 2 τάφου XXXVI.

α. Γραπτά μυκηναϊκά ἀγγεία ἐκ τοῦ συνοικισμοῦ (συμπληρωθέντα).

β. Μυκηναϊκὸς κρατὴρ μετὰ προχοῆς (ὑψ. 0.26 μ.). γ. Μυκηναϊκὴ ὑδρία (ὑψ. 0.405 μ.).